УДК 031:908(477)
Микола Железняк
к. філол. н.,
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України,
в. о. директора

«Енциклопедія Сучасної України»: історія, сучасний стан та перспективи

Енциклопедіями, як відомо, називають найавторитетніші видання, що містять стислий виклад найважливіших відомостей з усіх галузей людського знання. Національна енциклопедія – це візитівка держави, це сума знань про її історію, економіку, політику, культуру, побут, про найвизначніших представників народу, власне, про все знаменне на її землі. Енциклопедія – це своєрідний реєстр національних надбань і багатств країни, це свідчення її історичних піднесень і падінь, це та скарбниця, в яку нинішнє покоління кладе все неперехідне й значуще, все те, що хоче залишити своїм нащадкам. Багато націй і держав пишаються своїми Енциклопедіями. Кому не відомі такі з них, як: «Encyclopaedia Britannica», «Larousse», «Энциклопедический словарь» Брокгауза і Єфрона. Україна також має вагомі здобутки в енциклопедичній справі: першим друкованим довідником енциклопедичного характеру в Україні став «Лексіконъ славенороссκій и именъ тлъкованіє» Павми Беринди (Київ, 1627) [1], а першою власне українознавчою енциклопедією дослідники вважають довідник «Украинский народ в его прошлом и настоящем», що містив узагальнюючі нариси: про розвиток українознавчих досліджень та історію України (автор – Михайло Грушевський), антропологію і етнографію (Федір Вовк), географію (Степан Рудницький), демографічну статистику (Олександр Русов, Василь Охримович, Степан Томашівський), звичаєве право (Петро Єфименко), нарис історії української мови (Олексій Шахматов). До більшовицького перевороту 1917 р. встигли видати лише два томи (Москва, т. 1 – 1914. т. 2 – 1916).

Новий етап розвитку енциклопедичної справи – це початок 30-х років, коли у Харкові засновано видавництво Української радянської енциклопедії (УРЕ) (головний редактор Микола Скрипник). У 1931–32 друкувався бюлетень УРЕ, але 1934 в умовах загострення репресій проти української культури працю над енциклопедією припинено. Перше українське універсальне енциклопедичне видання –

«Українська загальна енциклопедія», (УЗЕ) (т. 1–3, 1930–1935), містила статті універсального змісту, які укладалися переважно на підставі німецької енциклопедії «Brockhaus Konversationlexikon», спеціально для УЗЕ написано статті з українознавства, зокрема про українську культуру та історію визвольних змагань, біографічні довідки про українських державних і громадських діячів. У третьому томі подано узагальнюючу статтю «Україна», яку зредагував Василь Сімович [2]. В УРСР 1944 вдруге розпочато підготовку до видання «Української радянської енциклопедії», але 1948 праця над нею знову припинилася.

Переломною подією в історії видання українознавчих енциклопедичних видань стала поява «Енциклопедії українознавства» (ЕУ). У важкі післявоєнні роки Володимир Кубійович згуртував видатних українських науковців, які опинилися на еміграції. ЕУ, що стала головним проектом відновленого НТШ, мала на меті дати об'єктивну інформацію про Україну та український народ, зокрема, висвітлити з наукових позицій питання, що замовчувалися або фальсифікувалися в СРСР [3]. Друга частина ЕУ– словникова, відома як ЕУ-2, має 10 основних і 1 доповнюючий том і містить понад 20 тис. статей. На якість цієї енциклопедії вплинула віддаленість від джерельної бази і дещо нерівномірне представлення матеріалу з різних регіонів України: у гіршому становищі порівняно з західними теренами опинилися центральні та східні землі України. Енциклопедія українознавства тривалий час була фактично невідома для читача в Україні, і лише завдяки її перевиданню, що здійснило Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, від 1993 року, стала надбанням української громадськості. Видання «Енциклопедії українознавства» було однією з причин того, що керівництво УРСР змушене було погодитися на пропозиції діячів української культури про видання в УРСР універсальної енциклопедії, в якій більше третини матеріалів мало бути присвячено Україні [3]. 1957 року у складі АН України засновано Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії; головним редактором призначено Миколу Бажана. Галузеві редакції очолювали провідні науковці України. Упродовж 1959–63 видано 1–16 томи цієї Енциклопедії, в 1965 –17 том «Українська Радянська Соціалістична Республіка». Це видання УРЕ стало своєрідним компромісом між владою, що хотіла зробити Енциклопедією насамперед знаряддям пропаганди, і більшістю авторів та працівників, котрі намагалися якнайповніше висвітлити досягнення українського народу в культурі, науці, економіці. У ній вдалося опублікувати відомості про окремих діячів культури, репресованих комуністичним режимом і замовчуваних у попередніх радянських виданнях. За прикладом УРЕ аналогічні національні енциклопедії видано і в інших республіках тодішнього СРСР. Як зазначають укладачі книги, присвяченої засновнику енциклопедичної справи Білорусі Пятрусеві Бровці, видання УРЕ, безсумнівно, стало прикладом для Біларусі і її тогочасного керівника Петра Машерова [4].

Кроком уперед щодо повноти відображення персоналій було перше видання «Українського радянського енциклопедичного словника» у 3-х томах (УРЕС)

(1964–1967; друге видання вийшло у 1986–7, російськомовний варіант – 1988–9). У значно гірших політичних умовах, ніж перше, здійснювалося друге видання УРЕ. Публікація Енциклопедії допускалася лише із санкції Політбюро ЦК КПРС, саме це було причиною того, що половина тиражу (50 тис.) другого видання УРЕ (т. 1-12 в 13 кн., 1976–85) опубліковано російською мовою. Хоча в новому виданні УРЕ з'явилися деякі інформації, яких не було у попередньому, цензура не пропустила багато з того, що було в першому виданні УРЕ і в першому виданні УРЕС. Однотомний енциклопедичний словник в Україні було підготовлено раніше, ніж аналогічне російське видання, однак партійне керівництво не дозволило видавати його, оскільки на той час ще не був виданий однотомний російськомовний «Советский энциклопедический словарь». Між тим у діаспорі було розпочато англомовне видання словникової частини ЕУ – уточнене і перероблене воно вийшло під назвою «Encyclopaedia of Ukraine» у видавництві Торонтського університету: т. 1 – 1984, т. 2 – 1988, т. 3–5 одночасно у 1993 році, головні редактори Володимир Кубійович (тт. 1–2) та Данило Гусар-Струк (тт. 3–5). Ця енциклопедія довгі роки була й по сьогодні залишається чи не єдиним виданням, де концентровано подано інформацію про Україну англійською мовою. Серед діаспорних видань варто кілька слів сказати про «Українську малу енциклопедію» Євгена Онацького (т. 1–4, Буенос-Айрес, 1957–1967). Як зазначає в післямові сам автор, його твір відзначається суб'єктивним характером, оскільки основну увагу при її укладанні звернено на висвітлення гуманітарних проблем, явищ української духовної культури, етики, релігії, суспільної психології, вірувань, народної творчості, а також історії і літератури, які до того ж трактуються з погляду християнської етики, яку сповідує автор. Саме цим пояснюється наявність лексеми «мала» у назві енциклопедії. Окрім загальних було видано низку галузевих енциклопедій. Так, 1939 року у Львові видрукувано перший зошит «Української господарської енциклопедії» (головний редактор Євген Храпливий), на жаль, видання її було перервано другою світовою війною. В УРСР опубліковано однотому «Колгоспну виробничу Енциклопедію» (Київ, 1950, друге видання 1956). На виданні саме галузевих енциклопедій на деякий час, після закінчення першого видання УРЕ, зосередилася головна редакція УРЕ. З поміж них 4-томна «Радянська енциклопедія історії України», як відзначають дослідники, мала пропагандиське спрямування, і попри певну кількість корисних довідок з історії України, була насичена не лише відверто тенденційними матеріалами, але й численними статтями з питань жодним чином не пов'язаними з Україною. З погляду фактичної докладності надійнішими були «Енциклопедія народного господарства Української РСР», тритомна «Українська сільськогосподарська енциклопедія», двотомна «Енциклопедія кібернетики» (видана в Києві також російською мовою, а в Німеччині – німецькою) була одним з перших у світі енциклопедичних видань у цій галузі. Енциклопедичні видання, присвячені містам і регіонам, започаткували збірник статей «Карпатська Україна»

(Львів 1939), та виданий головною редакцією УРЕ довідник «Київ» (1981); згодом аналогічні довідники було присвячено Полтавщині та Чернігівщині. Енциклопедичний характер мали й збірки матеріалів про окремі регіони чи етнічні землі, які спершу видавалися переважно у діаспорі («Дрогобиччина – земля Івана Франка». 1973; «Підгаєцька земля» редактор Т. Гунчак, 1980; «Збаражчина: Зб. ст., матеріалів і споминів». 1980. т. 1, 1985. т. 2; «Лемківщина: земля, культура, історія», редактор Б.Струмінський, 1988 т. 1–2, та ін.). У Києві у 1967–74 роках надруковано унікальне свого роду видання «Історія міст і сіл УРСР» в 26 томах: кожній області і м. Києву присвячено окремий том. Головну редколегію очолював Петро Тронько, нині є рішення уряду про створення подібного видання. Тоді ж було видано низку біографічних словників письменників, митців і науковців. Оскільки в СРСР на той час не було жодної персональної енциклопедії, присвяченої комусь з російських письменників, то довідникові, задуманому як «Шевченківська енциклопедія» не дозволено було надати назву «енциклопедія». Він вийшов як «Шевченківський словник» (тт. 1–2, 1978). Лише з 1988–89 років. зменшився цензурний тиск на Головну редакцію УРЕ. Це позитивно відбилося на характері опрацювання статей «Української літературної енциклопедії» (т. 1, 1989, т. 2 1990, т. 3 1995; відповідальний редактор Ігор Дзверін), у якій подано інформацію про творчість ще донедавна заборонених письменників. Найповнішим довідковим виданням у своїй галузі є «Географічна енциклопедія України» (т. 1–3, 1989–1993; відповідальний редактор Олександр Маринич). Галузеві Енциклопедії видавалися також у діаспорі: «Мала українська музична енциклопедія» Осипа Залеського, (Мюнхен, 1975); енциклопедія укладена Богданом Романенчуком, що вийшла під назвою «Азбуковник: Енциклопедія української літератури» у вид-ві «Київ» у Філадельфії, надруковано було т. 1 (1966 р., літери А-Б) та т. 2 (1973 р., літери В-Г). Окрім статей про авторів, вона містить довідки про окремі літературні твори давньої і новітньої літератури, довідки про альманахи та журнали, а також статті про літературознавчі терміни.

За роки незалежності чимало зроблено для об'єктивного наукового дослідження раніше ігнорованих тем, відтворення повної картини нашої історії, науки, культури, зокрема і для розширення спектру енциклопедичних видань. Основний внесок у цю справу зробили науковці НАН України. Видано однотомну енциклопедію «Українська мова», що витримала три перевидання, останні значно доповнені й допрацьовані; 6-томну «Юридична енциклопедія»; 2-томну «Енциклопедія лісівництва»; 4 томи «Енциклопедії історії України» (заплановано десять томів). Здійснюється або заплановане видання низки галузевих енциклопедій та словників, серед яких «Енциклопедія фізики» в п'яти томах, «Шевченківська енциклопедія» в трьох томах, «Музична енциклопедія» (видано два з 3-т томів), «Енциклопедія балету», «Енциклопедія кіно», «Економічна енциклопедія», «Енциклопедія української діаспори», «Єврейська енциклопедія» та ін. – усього

близько двадцяти галузевих енциклопедій та шести енциклопедичних словників і довідників, кільканадцятеро довідників типу «Хто є хто?».

Серед цих видань вирізняється Енциклопедія Сучасної України – алфавітна загальна енциклопедія про Україну XX століття в особах, інституціях, поняттях. ЕСУ охоплює всі сфери буття України, від географічного положення, природи, історії, політичного устрою, економіки й промисловості, науки, культури, мистецтва, літератури – до спорту й молодіжної субкультури. В ЕСУ особливу увагу приділено регіонам України та новим явищам – елементам народжуваного громадського суспільства, політичним партіям, громадським рухам, банкам і бізнесовим структурам, недержавним формам економічної, культурної та іншої діяльності. Нині видруковано 9 томів ЕСУ: I том (літера «А») з'явився друком у 2001 році, містить 2732 статті, 1628 ілюстрацій, 50 таблиць та схем, 12 карт.; II том («Б–Біо») з'явився друком у 2003 році, містить 3644 статті, 3172 ілюстрації, 33 карти; III том («Біо–Бя») з'явився друком у 2004 році, містить 3155 статей, 2640 ілюстрацій, 19 карт; IV том («В–Вог») з'явився друком у 2005 році, містить 3015 статей, 2486 ілюстрацій, 29 карт; V том («Вог–Гн») з'явився друком у 2006 році, містить 3198 статей, 2642 ілюстрації, 20 карт; VI том («Го –Гю») з'явився друком у 2006 році, містить 3289 статей, 2846 ілюстрації,14 карт; VII том («Ґ–Ді») з'явився друком у 2007 році, містить 2645 статей, 2522 ілюстрації, 14 карт; VIII том («До–Дя») з'явився друком у 2008 році, містить 3063 статті, 3107 ілюстрації, 14 карт; IX том («Е–Ж») з'явився друком у 2009 році, містить 2546 статей, 2216 ілюстрації, 10 карт.

Підготовку та видання Енциклопедії Сучасної України здійснюють науковці Національної академії наук України, низки галузевих академій та вищих навчальних закладів України. Організаційним центром роботи над ЕСУ стало Координаційне бюро ЕСУ Національної академії наук України, створене відповідною постановою Президії НАН України у грудні 1997 року. Нині – це Інститут енциклопедичних досліджень НАН Україна. ЕСУ – багатотомне видання, що містить близько чи понад 3000 статей в кожному томі. ЕСУ продовжує кращі традиції українських енциклопедій, зокрема Української загальної енциклопедії, Енциклопедії Українознавства, Української Радянської Енциклопедії. ЕСУ вперше серед видань такого типу подає блок статей-персоналій про науковців, митців, акторів, спортсменів, літераторів, політичних, громадських, державних діячів. Критерієм відбору є реальний внесок особи в розвиток науки, культури, господарства, громадських інституцій України. Для укладачів ЕСУ кожна творча особистість становить цінність. Творчий колектив ЕСУ вводить в історичний та науковий обіг велику кількість раніше замовчуваних чи з ідеологічних причин «забутих» видатних українців, подаючи уточнені біографічні дані. Створивши таку Енциклопедію, ми врешті усвідомимо, наскільки багатогранно талановитий наш народ. В ЕСУ подані дані не лише про громадян України, а й про українців, що мешкають за кордо-

ном, але стали відомими в тій чи іншій галузі життя. ЕСУ вперше подає статті про зарубіжних українознавців. В ЕСУ наявні статті й про основні місця компактного проживання українців поза Україною. Належне місце в ній займають відомості про національні меншини України, їхню історію, інституції, видання, відомих представників. В ЕСУ охоплено всі регіони України, подано об'ємні статті про всі області, райони, міста та селища міського типу, в яких висвітлюється історія, природні умови, економічний стан, розвиток промисловості та сільського господарства, наводяться дані про наукові та навчальні установи, заклади культури, релігійні громади, видатних уродженців цих місць. ЕСУ містить статті про всі державні й основні недержавні вищі навчальні заклади, академічні установи, НДІ, про найважливіші підприємства різних форм власності. Значний блок статей в ЕСУ присвячено науковим напрямкам і поняттям. Переважну їх більшість підготували провідні фахівці інститутів НАН України та навчальних закладів. ЕСУ добре ілюстрована. За незначним винятком статті-персоналії містять світлину, загальні статті – фотокартки, схеми, таблиці. Іконографічний матеріал редакція трактує як продовження поданої у статті інформації. В ЕСУ вміщено значну кількість карт, зокрема на кожну область та район. У більшості статтей подано докладну бібліографію. Ідея створення Енциклопедії Сучасної України виникла у проф. А. Жуковського в середині 90-х років, щоправда, спочатку була думка доповнити та осучаснити 11-томну ЕУ-2. Теоретично провести таку роботу здавалося абсолютно можливим, однак практично вона виявилася нездійсненна. По-перше, з часу створення ЕУ минуло чимало років, видання всіх томів розтягнулося на кілька десятиліть: перший том вийшов з друку у 1955 року, а 10-й – у 1984 році. Поза цією Енциклопедією опинилися події, персони цілого десятиліття, якщо брати відлік від 10-го тому, а якщо від 1-го, то й півстоліття. По-друге, обмеженість джерельної бази вплинула на повноту інформації в ЕУ.

Тому в процесі підготовчої роботи змінилася концепція ЕСУ. Сама логіка зібраного величезного матеріалу і те зацікавлення, яке виявила до ЕСУ широка громадськість, підказували, що це має бути цілком самостійна оглядова Енциклопедія, з власним обсягом матеріалу, власними принципами його добору й інтерпретації, власним науковим і творчим обличчям. Сама назва вказує – ця енциклопедія присвячена розвитку незалежної Української держави. Однак, для кращого розуміння сучасних процесів державотворення включено певну кількість статей про організації та осіб, які позитивно чи негативно впливали на події становлення сучасної України, з попередніх періодів, насамперед української державності 1917–20 рр., вони часто згадуються при трактуванні сучасної України, але не всі вони були представлені в правдивому висвітленні, і це деформує погляди наших земляків про недавнє минуле. Отож ми прийшли до висновку, що межі української сучасності сягають, принаймні, початку століття, і Енциклопедія Сучасної України має бути Енциклопедією України XX – XXI століть. Завдання ЕСУ – побачити й

інтерпретувати нове, що з'явилося в житті суспільства, і включити його в багатющу, справді грандіозну картину реальної України в усіх аспектах, причому на рівні всіх регіонів, що особливо важливо з огляду на активізацію регіонального життя в Україні. Ця картина (сподіваємося, що нам вдасться до кінця адекватно її відтворити) здатна буде зміцнити надію і викликати почуття гордості за свою країну у її громадян, а зацікавленим чужинцям дасть більш поважне уявлення про Україну.

Для будь-якої енциклопедії найважливішим є питання принципів і критеріїв добору та опрацювання матеріалу, зокрема персоналій. ЕСУ замислювалася як така, що дасть антропологію різних видів діяльності. Саме через це в ній переважає кількість персоналій над загальними статтями. У своїй діяльності головна редакція керується єдиним критерієм – представити події, факти, організації, персоналії у правдивому світлі, бути, по змозі, якнайбільш об'єктивною, бо тільки в такому разі наш твір буде сповняти своє завдання незалежно від часу, простору, суспільних змін. Орієнтиром у роботі над ЕСУ для нас є насамперед численні зарубіжні енциклопедії, (як загальні так і фахові), а також російськомовні енциклопедичні видання до 1917 року. З українських видань – це безперечно Енциклопедія українознавства. Левова частка статей на загальні теми для ЕСУ підготовлена на замовлення редації авторитетними авторами, серед них відомі науковці: С. Брауде, Ю. Глеба, М. Голубець, Д. Гродзинський, Ю. Губський, А. Жуковський, Я. Ісаєвич, Н. Клименко, Л. Крушельницька, Б. Патон, В. Пилипенко, Л. Пиріг, Г. Півторак, М. Попович, Ю. Ранюк, О. Романів, Ю. Шаповал, Я. Яцків; мистецтвознавці – В. Войтенко, В. Борисенко, Л. Брюховецька, Ю. Станішевський, О. Федорук, В. Ханко; літературознавці – О. Астаф'єв, М. Жулинський, Р. Зорівчак, М. Ільницький, В. Панченко, М. Сулима; музикознавці – І. Гамкало, О. Немкович, Б. Фільц; дослідники спорту – О. Вацеба, Ю. Грот, В. Драга, І. Лозовський, В. Пожилова; політологи – С. Грабовський, М. Рябчук та багато інших компетентних авторів.

Енциклопедія Сучасної України – один з пріоритетних проектів Національної академії наук України, над яким працюють науковці багатьох інститутів академії у співдружності з вченими галузевих академій та вишів України. Це спільний проект Національної академії наук України та Наукового товариства ім. Шевченка. Він сприяє зближенню цих поважних наукових інституцій, встановленню тісної співпраці між науковцями України та українськими дослідниками діаспори. Енциклопедія Сучасної України – в певному значенні унікальний проект, оскільки на сьогодні немає енциклопедій, що охоплювали б за столітній період всі сфери життєдіяльності цілої країни. З історичного погляду 20 століття – надзвичайно цікавий період: це і час відновлення української державності у 1918 році, і її втрата, і об'єднання українських земель, і, нарешті, незалежність 1991 року та становлення сучасної Української держави. Енциклопедії створюються довго, необхідна

значна підготовча робота та добра джерельна база. Певною мірою ми здійснюємо дві роботи паралельно – видаємо ЕСУ і створюємо Банк даних ЕСУ. Він знаходиться на електронних носіях, що дозволяє швидко групувати інформацію за галузями, авторством, датами. Це відкриває широкі можливості для підготовки різноманітних галузевих енциклопедій, словників та електронного Internet-варіанту. Підхід, застосований при створенні ЕСУ уможливлює її постійне доповнення та внесення коректив. Банк даних ЕСУ використано при виданні спільно з Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського довідника «Наукові бібліотеки України» (Київ, 2004); книги «Імена України в космосі» (Львів, 2003); довідника «Жінки-вчені Києва» (Київ, 2003) тощо.

Редакція ЕСУ та Інститут має налагоджені контакти з усіма вищими навчальними та науковими установами України, а це понад 750 закладів; з обласними, районними та міськими державними адміністраціями, з творчими спілками, музеями, спортивними товариствами, громадськими організаціями. З багатьма з них Інститут підтримує постійні та плідні зв'язки: у цих установах призначено відповідальних осіб для координації співпраці з редакцією Енциклопедії. Це наші повпреди, якщо можна так сказати, в наукових установах, вишах, театрах, спілках. Їхня допомога є дуже важливою з огляду на антропологічний характер ЕСУ. Один том ЕСУ охоплює приблизно три тисячі статей, з них (залежно від літери, що потрапляє до цього тому) 50–70 відсотків сттатті-персоналії. А це не лише люди, які нині працюють, а й ті хто вже відійшов в інші світи, змінив місто, а то й країну проживання. На жаль, не в кожній установі є добрі архіви, досліджується історія вузу, чи театру. Нині з цим питанням трохи легше, бо з'явилося багато публікацій типу «Хто є хто» у тому чи іншому закладі, або «Професори університету». Та й сайтів останнім часом з'явилося багато. Думаю, що певним чином, таким виданням прислужилася й наша енциклопедія. У передмові до довідника «Професори Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького (1784–2006)», виданого 2006 у Львові першим чинником, що «заініціював» це видання зазначено: «підготовка багатотомного видання Енциклопедії Сучасної України, до якого, за задумом його упорядників, мали б увійти наукові біографії більшості провідних науковців Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького (ЛНМУ)». Характер нашої енциклопедії загальноукраїнський – бо творять її автори з різних регіонів України. ЕСУ об'єднала схід і захід, північ і південь. Не знаю, чи знайдеться в Україні, принаймні, хоч одне містечко, де б не жив хоч би один з наших авторів. Ми використовуємо знання й напрацювання наших краєзнавців, хоча переважно авторами наших статей є науковці інститутів НАН України, галузевих академій та університетів України. Треба сказати, що ці люди працюють за мізерний гонорар, а іноді й за спасибі. Це ентузіасти, це наші вірні й надійні помічники. Нині в адресній базі ЕСУ – 3252 позицій авторів, які вже підготували, або погодилися підготувати для ЕСУ статті.

ЕСУ, на наш погляд, створює передумови для підготовки і видання Української універсальної енциклопедії (Національної енциклопедії України) — як найвищого узагальнення і систематизації суми наших знань про світ і про себе, як свідчення інтелектуального і культурного потенціалу нашого суспільства, нашої здатності до саморепрезентації в сучасному насиченому світовому інформаційному просторі, спроможності посісти належне місце в світовій культурній взаємодії. І над цим питанням нині працює група співробітників Інституту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа. – Л., 1998.

2. Кубійович В. Довідники Українознавства й Англомовна Енциклопедія Українознавства // Альманах УНС. 1972.

3. Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. – Нью-Йорк, 1961.

4. Імя Петруся Броўкі Беларуская Энцыклапедыя. – Мінск, 2005.